

8. **2 место** в городском НОУ «Болашақ елдің тірегі – рухы асқақ зияткер қалыптастыру» – Дуйсенбекова Диана в секции «этнокультуроведение», 2019 г.

9. Результатами самовыражения учащихся являются их участие в исследовательских конференциях, признание их авторитета одноклассниками и школой, повышение самооценки.

10. С какими трудностями мы столкнулись при организации данной формы работы с учащимися?

- недостаточность собственных теоретических знаний и подготовки для организации проектно-исследовательской деятельности учащихся;

- недостаточная сформированность волевых качеств, исследовательских умений у учащихся (приемов анализа, синтеза, оценки результатов своей деятельности), умения организовать свою работу.

Но, несмотря на перечисленные трудности, все-таки хочется отметить, что организация проектно-исследовательской деятельности приносит и положительные результаты. Прежде всего, это возможность выявить способных, мотивированных к данному виду деятельности учащихся, развитие у них умения видеть проблему, искать пути ее решения, планировать свою работу, находить различные источники информации и работать с ними, представлять результаты своего исследования, чувство собственного морального удовлетворения от проделанной работы.

Список литературы:

1. Бекишев К. «Инновации в системе образования Республики Казахстан». – Алматы, 2019, с. – 13

2. Бредихина Е.Н. «Краеведческая работа как средство формирования проектно-исследовательских умений учащихся», Москва, 1986, с.178

3. Байбородова Л.В. Проектная деятельность школьников в разновозрастных группах: пособие для учителей общеобразовательных организаций / Л. В. Байбородова, Л. Н. Серебряников. – М.: Просвещение, 2013. – 175 с. – (Работаем по новым стандартам).

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ

Оразбаева Айтбиби Султановна,
фил.ғыл.канд., тілдер және әдебиет теориясы кафедрасының доценті,
Кабденова Салтанат Калижановна,
магистрант, 2 курс,
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Аннотация

Өзектілігі. Мақалада Шәкәрім шығармалары ұлттық танымдық тұрғыда қарастырылады. Сол замандағы қоғамның тыныс-тіршілігі мен халқы көтерілген рухани биікті өткен тарихпен салыстырып барып, ел-жұртының қаншалықты ілгерілегенін, жетістігі мен кемістігін салмақтайды. Тағылымы терең шумақтардың үлгі-өнегелік, тәлім-тәрбиелік мәніне назар аударылып, талданады. Ескілік өмірді, жолсыз салтты сынаушы ғана емес, халықтың өмірі мен тарихындағы ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дүниетанымды, жақсылықты дәріптеуші ақынның шығармаларынан мысалдар келтіріледі. Өз тұжырымдарын дәлелдеп, ғылымда сан түрлі теориялар қатарын толықтыра түскен Шәкәрім Құдайбердіұлының моральдік, ар ілімдері туралы кеңестері ұсынылады.

Кілт сөздер: ар-ұждан, ескілік өмір, ұлттық дүниетаным, қамқорлық, ғашықтық, ұлттық дүниетаным.

Аннотация

Актуальность. В статье рассматривается творчество Шакарима в контексте национального познания. Быт и жизнь людей того времени сравнивая с прошлыми духовными ценностями, взвешивая насколько его народ продвигался, достигал или проигрывал. Шакарим в своих строках обращал внимание на образцовую, воспитательную и педагогическую ценность. В творчестве поэта приведены примеры критикующего не только патриархальный уклад жизни,

но и национальную идеологию, которая формировалась на протяжении всей жизни и истории народа. Даются советы Шакарима Кудайбердиева, доказавшего свою точку зрения и полностью усвоившего основы науки, учения о нравственности.

Ключевые слова: совесть, старая жизнь, национальное мировоззрение, забота, любовь.

Abstract

Relevance. The article deals with the works of Shakarim in context of national cognition. The lifestyle of people of that time is compared with past spiritual values considering how much his nation advanced, achieved or lost. In his works Shakarim directed his attention to the exemplary, educational and pedagogical value. In his works there are examples criticizing not only the patriarchal lifestyle, but also the national ideology which has been formed throughout the life and history of his nation. There is also advice given by Shakarim Kudaiberdiev, who has proved his point of view and has fully mastered the foundations of science and the doctrine of morality.

Key words: conscience, old life, national outlook, care, love.

Қандай біртуар тұлға болса да, ол ең алдымен, өз заманының, өз ортасының түлегі. Суреткер өз дәуірінің шындығын шығармаларына арқау етеді, замандастарының мұнын мұндап, жоғын жоқтайды. Халқының мәдени, рухани дәрежесін өзі өмір сүрген уақыттың өлшемімен биікке жетелейді. Сол замандағы қоғамның тыныс-тіршілігі мен халқы көтерілген рухани биікті өткен тарихпен салыстырып барып, ел-жұртының қаншалықты ілгерілегенін, жетістігі мен кемістігін салмақтайды. Өткен тарихты санасында сүзіп, өмір сүрген дәуірінің қыр-сырына қанығып, болашаққа болжам жасайды. Көне тарихтың, алдыңғы ата-баба дәстүрінің прогресшіл жақтарын өз уақытына қайта жаңғыртып жеткізеді, өз дәуренімен байланыстырып барып, болашаққа жол тартады. Ендеше, әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің көпшілігі – заман мен заманды жалғаушы, ел тарихын көркем туындылары арқылы қайта жаңғыртушы басты тұлғалар. Олардың туындыларының үлкен бір қыры – шығармаларындағы тарихи, қоғамдық, өмірлік танымы, оның үстіне, ақын не жазушы өз шығармалары арқылы заманды жалаң көрсетіп, оқиғаны тізіп шығушы емес, көркем суреттеп, оқушысына жан-жақты әсер беруші. Осы жан-жақты әсердің ішінде көркемдік шеберлікпен бірге тағылым-тәрбие, таным, саналық жолдар көркем туындының бөлінбес бір саласы есебінде қоса жүрмек.

Шәкәрімнің шығармашылық жолы сан салалы. Әрине ол ең алдымен, ақын, содан кейін барып, шежіреші-тарихшы, елдің ішкі тіршілігінің қам-қарекетін жазған көсемсөзші. Ең бастысы, Шәкәрім – өзінің өмір сүрген ортасында болған қоғамдық-тарихи құбылыстар арқылы өмір сырына үңілген дүниетанушы. Сонымен бірге, Шәкәрім – ғұлама ойшыл, үлкен тәрбиеші. Ол шығармасын тек тарихи тұрғыда жазбайды, ескінің жаңаға ұласуын, арғы заман мен бергі заманның саналық, сапалық ерекшеліктерін образ бейнелері, ой-түйіндері арқылы үнемі даралап суреттеп отырады. Кейіпкерлер іс-әрекеті де, ойлау жүйелері де, көбіне саналы тіршіліктің ыңғайына қарай бағыттталып отырады және ондай бағыттталу автордың әдейі иіп әкелген зорлығы емес, заман мен уақыт шындығының белгісі. Ондай тағылымы терең «жұмбақ» шумақтардың үлгі-өнегелік, тәлім-тәрбиелік мәні үлкен. Ендеше ескілік өмірді, жолсыз салтты сынаушы ғана емес, халықтың өмірі мен тарихындағы ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дүниетанымды, жақсылықты дәріптеуші [1].

Осыдан келіп, Шәкәрімнің танымдық көзқарасының қалыптасу тамыры шығады. Белгілі бір халықты жете танып, оның өмірлік философиясын білу үшін алдымен сол халықтың тарихы мен ауыз әдебиетін білу керек. Сондықтан Шәкәрімге де халқының көне тарихын жан-жақты білу, оған қазақтың ауыз әдебиеті, ертедегі арман-тілегі, аңыз әңгімелері әсер етті. Қазақ халқының қиссалары, мақал-мәтелдері, шешендік шиырлары ауыздан-ауызға жетіп, жұрттың рухани жетілуіне өз ықпал-әсерін тигізгені анық. Адамгершілік, бауырмалдық, бір-біріне қамқорлық, ғашықтық, сүйіспеншілік, барлығы да ұлттық дәстүрімізге тән құндылықтар.

Шәкәрім өзінің атасы Құнанбай қажының тәрбиесін көрген. «Мені адалдық жағынан тәрбиелеп, ақыл берген үлкен әкем – Құнанбай, – деген Шәкәрімнің өзі, – әсіресе,

адалдық жағын үйрететін». «Елге адал еңбек етсең, адал болсаң, абыройлы боласың. Елге жақсаң, Құдайға да жағасың», «Көпті сыйласаң, өзің сыйлы боласың», – деген сияқты нақыл сөздерді жиі айтқан.

Адалдық борышың –
Халқыңа еңбек қыл.
Ақ жолдан айныма,
Ар сақта, оны біл.
Талаптан да өнер мен білім үйрен.
Өнерсіз білімсіз,
Болады ақыл тұл [2].

Ата тәрбиесінен кейін Шәкәрімді қызықтырғаны – ауыз әдебиеті. Ондағы айтылған халықтың мұң-мұқтажы, халықтың тіршілікке деген көзқарасы Шәкәрім дүниетанымын, философиялық ойын жетілдірді, оның өмірге деген көзқарасы халықпен ортақ, бірге болды. Шәкәрімнің қай шығармасында болмасын адамдық қалыпты берік ұстанған, мейірімді пейілден айнымаған көпшілік қауым бар, ол халық екенін, халық санасының қай кезде де қалпы құрымайтындығын, келешек күндердің қиыншылығы ел-жұрты тұрмыстық жағынан да, рухани жағынан және мәдени жағынан да қысуы мүмкін екенін түйіндей барлап, елдің елдігін сақтайтын сара жол халық пейілі екенін болашаққа әдейі ескертетін сықылды.

Шәкәрім шығармаларындағы халық, ұлт образы астарында ең бірінші адам образы тұр. Шәкәрім – адамтанушы. «Үш анықта» адамды «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді» дейді [3]. Сонда адамның бұл өмірдегі орны, қызметі тәнге емес, мәңгі өмір сүретін жанға арналу керек. Ал жаны таза адамның, тәні де таза болады. Ойшыл бергіні емес, арғыны қозғап, сол арқылы адамның шын мәнінде кім екендігін танытқысы келеді.

Мысалы: Адам бір боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың өлсең-дағы, – дейді.

Бұл – Шәкәрімнің Абаймен үндестігі, ұстазы Абайдан алғаны. Мұнда айтары тәннің уақытша екенін, бұл өмірдің рахаты үшін адам бар жағдайды жасайтыны, тіпті тән рахаты үшін сауап бермес қылықтарды, озбырлықтарды жасайтыны, ал сол тән өлгенде тіптен жиіркенішті болатынын айта келе жан тазалығын ұсынады. «Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұжданы соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін ешнәрсе қарайта алмайды».

«Адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл бар жерде адам нәпсісіне ие болады, әділетсіздікке, арамдыққа, өтірікке, алдауға тосқауыл қояды. Осы үш құндылық арқылы адам түзу жолға түседі. Адам жөнделсе, қоғам мен өмір жөнделеді, жаратушыны шын сүю басталады» деп тұжырымдайды. Мына бір өлеңінде ақын:

Ескіден қалған сөз теріп,
Өз ойымнан оң беріп,
Үйретуді жөн көріп,
Түзетпек едім адамды-
деп өзінің ізгілікті мақсатын ашып айтады.
Айла күш – айуандықтың ең жаманы,
Боқты боқпен жуғанмен ел түзелмес.
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес [4].

Мұнда ақын адамның бойында әділет, мейірім, ынсап, ақ жүрек, таза ақыл болмайынша, зұлымдық, әділетсіздіктер, соғыстар, зиянды қару-жарақтар, мейірімсіздіктер, озбырлықтың жойылмайтынын дәлелдеп көрсетеді.

Шәкәрімнің «Үш анық» атты еңбегі ұждан мәселесін талдауға арналған. Адам үшін екі дүниенің бақыты жақсылық пен ізгілікті ұстану екендігі туралы: «Екі өмірге де

керекті іс – ұждан, ұждан дегеніміз ынсап, әділет, мейірім» – деп исламның мейірімділік пен әділеттілікті, сабырлылық пен қанағатшылдықты атап көрсетеді. Бұл ислам ілімі мен әдептілік қалпын терең білген ғалымның сөзі. Осы еңбегінде ойшыл: «Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірде де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол – мұсылман жолы» деген сөзінен ислам дінінің жалпы адамзатқа тән құндылықтарды ұстанатын дін екендігін және адамдарды бауырластыққа шақыратын айқын жол екендігін көрсетеді [3].

Ұждан – ислам ілімінің негізгі ұғымдарының бірі. Шәкәрім ислам ғұламасы ретінде имандылықты, көркем мінезділікті, діндарлықты өз еңбектерінде насихаттаған. Бұл сөзімізге дәлел – оның «Мұсылмандық шарты» еңбегі. Бұл еңбегінде: «Иман деген Аллаһ Тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа Аллаһ жоқтығына, Құран сөзінің бәрінің шындығына анық ықыласпенен нанбақ» деп Аллаһқа иман келтіру яғни таухид ұғымынан бастайды [5]. Ойшылдың бұл еңбекті жазудағы мақсаты халқына иман негіздерін, шарттарын жеткізуді ойлаған ұмтылысы деп білеміз. Ел-жұртының исламды дұрыс түсініп және дұрыс бағыт алуын мұрат тұтқан Шәкәрім бұл еңбекті ана тілімізде жаза отырып, ұлт дүниетанымына сай дін құндылықтарын түсіндіре білген.

Қазақ философиясының негізін қалаушылардың бірі, көрнекті ойшылымыз Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымы көбіне мораль философиясына жақын. Кант философияда тұңғыш рет мораль ерекшелігі жөніндегі мәселені қарастырған болса, Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымы да көбіне мораль философиясы мен ар ілімін қамтиды. Философты мораль нәтижесі ғана қызықтырмайды, сол нәтижеге, яғни объект жөніндегі ақиқат – білімге апаратын жол да қызықтырады. Осы ақиқатқа жету жолында барлық ғалымдар, ойшылдар аянбай ізденіс жолында болып еңбек етті. Өз тұжырымдарын дәлелдеп, ғылымда сан түрлі теориялар қатарын толықтыра түсті. Шәкәрім Құдайбердіұлы да мораль, ар ілімдерін айта отырып, өскелең ұрпаққа келелі кеңестер береді [6].

Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымында тәңір, нұр, күн, табиғат – қасиетті, киелі ұғымдар.

Еңбекке шыда, ебін тап та,
«Сабырдың түбі – сары алтын».
Өзімшіл болма, көпті ардақта,
Адамның бәрі – өз халқың [2].

Осы бір шумақ өлең жолында ойшылдың қаншама халқына айтар мағыналы да мәнді ойын байқаймыз. Шәкәрім философиясы тұнып тұрған ғылымға, ақылға, парасаттылыққа толы. Оның әрбір шығармасынан рухани қазына, тағылымы мол тәлім-тәрбие алуға болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы мемлекеттік билік, ел басқару кез келген адамға кері әсерін тигізеді деп таныған. Қайтсе де билік адамға ерекше әсер ететін оның болмысын өзгертетін құбылыс ретінде есептеген. Содан кейін Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің болыстығын інісі Оспанға тапсырады. Қырықтан кейінгі Шәкәрім – артқы ұрпағына өлмес құндылықтар қалдырып ізгілікке бастаған бейне.

Тамам жанды билемек,
Жалғыз өзі сөйлемек.
Мұның түбі не болар,
Үмітің болды не демек?
Досты мықты қылмасың,
Дұшпаныңды қырмақсың.
Аяғында сен де бір
Кішірек құдай болмақсың [4].

Шәкәрім Құдайбердіұлы жеке адамның шексіз билікке ие болуын «кішірек құдай болмақсың» деп қатты сынға алады. Биліктегі адамның халқына адал қызмет етіп,

адамшылдық заңдылықтарын бұзбай, әділ ел билеуге шақырады. Себебі халықтың жағдайы оны басқарып билеп отырған басшысына байланысты. Қазақта «Балық басынан шіриді» деген мақал тегіннен-тегін айтылмаса керек.

Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымы осының дәлелі емес пе? Қазақтың ұлы ғұламасы Шәкәрімнің дүниетанымының тууына себепкер болған немере ағасы Абай атамyzдың айтқан сөздері есімізге оралады:

Өлді деуге болама ойландаршы.

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған, –

деп мұның шешімін тапқан ойшыл Абайдың сөзі дәлел болмақ.

Сонымен, Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани ізденістері нәтижесінде туындаған шығармалары – жалпы адамзаттық мәселелерді тереңінен толғаған, берері мол құнды дүние. Ойшылдың мұраларында берілген ұлттық дүниетаным негіздері – қазіргі рухани жаңару заманында таптырмас бұлақ. Тек сол рухани бұлақтың көзін ашып, сусындау өзін-өзі жетілдіруді көздеген әрбір адамға таптырмас қазына десек, артық айтқандық емес.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тұрдықұл Шаңбай. Шәкәрімнің философиялық лирикасы. //Шәкәрімтану мәселелері. 3 т. – Алматы: Раритет, 2007. – 370 б.

2. Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар [Мәтін] / Шәкәрім; Құраст. М.Мағауин. – Алматы: Жалын, 1988. – 252б. – 3 экз.

3.Шәкәрім Құдайбердіұлы «Үш анық» [https://kitap.kz/book/4271/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!/4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/4271/read#epubcfi(/6/2[id1]!/4/2/2/1:0))

4.Шәкәрім шығармалары. – Алматы: Жалын, 1988. – 580 б.

5. Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұсылмандықтың шарты» Алматы: Қазақстан, Мерей, Ақиық, 1993. – 78 б. ISBN 5-615-01079-7

6. Рахымжанов Б.К. Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымына тарихи-философиялық талдау: – Алматы: 2005. – 121 б.

7. Шәкәрім. Энциклопедия / Бас ред. Е.Б.Сыдықов. – Семей: ЖШС, 2008. – 826-б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МҰҒАЛІМ ӘЛЕУТІН КӨТЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Рахимова Эльмира Ерсалимовна,
Тургаева Боранкуль Аскаровна,
Князова Қызғалдақ Дайыржанқызы,
Исергенова Салтанат Душановна,
Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдері
№1 мектеп-лицейі, Қостанай қ.*

Аннотация

Өзектілігі: Оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуда оқу бағдарламасындағы әрбір пәннің рөлі зор. Соның ішінде қазақ тілі мен әдебиетінің алатын орны ерекше.

Мақсаты: Қазақ тілі сабақтарында функционалды сауаттылықты қалыптастыруда мұғалім әлеутін көтеру мәселелері.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, функционалды сауаттылық, әлеуеті, мұғалім, мәселе.

Аннотация

Актуальность: в развитии функциональной грамотности школьников велика роль каждого предмета в учебной программе. В частности, казахский язык и литература занимают особое место.

Цель: повышение потенциала учителя в формировании функциональной грамотности на уроках казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык, функциональная грамотность, потенциал, учитель, проблема.

Abstract

Relevance: each subject in the curriculum plays a significant role in the development of functional literacy of students. In particular, the Kazakh language and literature occupy a special place.

Goal: to increase the potential of teachers in the formation of functional literacy in Kazakh language lessons.